

Vadym Zheltovskyy
Orcid: 0000-0002-4403-0557
Uniwersytet Warszawski
v.zheltovskyy@uw.edu.pl

„Facta Simonidis” 2021 nr 1 (14)

Perspektywy rozwoju stosunków Unia Europejska – Ukraina

Prospects for the Development of the Relations between the European Union and Ukraine

Streszczenie:

Artykuł skupia się na analizie perspektyw rozwoju stosunków Ukrainy z Unią Europejską. Szczególną uwagę poświęcono omówieniu istniejących trendów współpracy, kwestii UE w deklaracjach i programach kluczowych aktorów politycznych na Ukrainie jak również podsumowaniu zachodzących tam zmian systemowych. Podjęto również próbę wyjaśnienia wybranych wydarzeń i decyzji mających wpływ na kształt stosunków na linii UE - Ukraina ze szczególnym uwzględnieniem perspektyw ich rozwoju w kontekście ustaleń zawartych w umowie stowarzyszeniowej oraz w świetle wyborów parlamentarnych i prezydenckich z 2019 roku.

Słowa kluczowe: stosunki Unia Europejska-Ukraina, umowa stowarzyszeniowa, integracja europejska, Partnerstwo Wschodnie.

Abstract:

The article focuses on the prospects for the development of the relations between the European Union and Ukraine. Special attention is paid to the existing trends in the cooperation, the question of the EU in the declarations and programmes of key politicians, as well as system changes in Ukraine. In addition, an attempt is made to explain selected events and decisions affecting the EU-Ukraine relations, with special emphasis on the prospects for their development in the context of the provisions contained in the Association Agreement and in the light of the 2019 parliamentary and presidential elections in Ukraine.

Keywords: EU-Ukraine relations, Association Agreement, European integration, Eastern Partnership.

1. Wstęp

Niniejszy artykuł jest elementem dyskusji naukowej na temat możliwych scenariuszy rozwoju stosunków Ukrainy z Unią Europejską (UE) w najbliższej przyszłości na podstawie analizy istniejących trendów współpracy, deklaracji politycznych i zmian systemowych na Ukrainie, wprowadzonych po podpisaniu umowy stowarzyszeniowej z UE. W związku z powyższym, głównym celem artykułu jest wyjaśnienie kluczowych wydarzeń i decyzji mających wpływ na kształt stosunków na linii UE - Ukraina ze szczególnym uwzględnieniem perspektyw ich rozwoju w kontekście ustaleń zawartych w umowie stowarzyszeniowej z 2014 roku oraz w świetle wyborów parlamentarnych i prezydenckich z 2019 roku.

W toku prac nad osiągnięciem celu badań postawiono następujące zadania badawcze:

- 1) podsumowanie głównych zmian w stosunkach UE - Ukraina w kontekście przyjętych aktów prawnych i podejścia decydentów politycznych do implementacji ustaleń zawartych w latach 1994-2019;
- 2) scharakteryzowanie stanowisk wobec integracji europejskiej aktorów politycznych i społecznych na Ukrainie, jak również ewolucji podejścia UE do współpracy z Ukrainą;
- 3) zaprezentowanie możliwych kierunków rozwoju i kształtu stosunków UE - Ukraina w najbliższej przyszłości.

Artykuł jest próbą weryfikacji hipotezy roboczej głoszącej, iż kryzys na Ukrainie spowodowany przez rosyjską agresję na Donbasie i aneksję Krymu doprowadził do pozytywnej dynamiki procesów integracji europejskiej jak również ważnych rozwiązań systemowych mających na celu europeizację systemu rządzenia na Ukrainie. Jednocześnie, przyszły kształt stosunków UE z Ukrainą w znaczącym stopniu uzależniony jest od zmian dokonujących się w ramach systemu politycznego na Ukrainie ze szczególnym uwzględnieniem procesów europeizacji ad personam skierowanych do decydentów politycznych jak również aktorów społecznych biorących udział w implementacji zmian systemowych zgodnie z umową stowarzyszeniową.

Określony cel badań, zadania i hipoteza determinują zastosowanie odpowiedniego zestawu metod badawczych. Wiodącą metodą jest metoda scenariuszy która pozwala rozważyć możliwe kierunki i tempo rozwoju stosunków unijno-ukraińskich na podstawie analizy wybranych czynników politycznych

i społecznych. Równie ważną metodą jest metoda komparatystyczna, wykorzystanie której umożliwia porównanie podobieństw i różnic w podejściu elit politycznych Ukrainy do implementacji deklaracji dotyczących procesów europeizacji na Ukrainie. W celu uzupełnienia analiz skorzystano z podstawowych technik badawczych, w tym analizę treści źródeł, szczególnie pierwotnych. Pozwoliły one na wyjaśnienie strategii retorycznych, wykorzystanych przez prezydentów Ukrainy i partie polityczne, w promowaniu własnej wizji kształtu stosunków z UE. Tym sposobem zostały zdefiniowane oczekiwania poszczególnych aktorów politycznych w stosunku do form współpracy z UE, jak również priorytetów kierunku rozwoju stosunków w przyszłości.

2. Stosunki UE - Ukraina w latach 1994 -2019

Za punkt wyjścia w stosunkach UE-Ukraina jest uznawany rok 1994, kiedy to została przyjęta umowa o partnerstwie i współpracy między Wspólnotami Europejskimi i ich państwami członkowskimi a Ukrainą. Dokument ten określał ramy współpracy między obiema stronami w takich obszarach jak stosunki polityczne, handlowe i gospodarcze¹. Umowa weszła w życie dopiero w 1998 roku, co może świadczyć o złożoności procesu nawiązywania kontaktów, jak również o zaangażowaniu politycznym z obu stron. Jednocześnie warto podkreślić, że rok wcześniej uchwała Rady Najwyższej „O głównych kierunkach zewnętrznej polityki Ukrainy” zawierała deklaracje o „członkostwie Ukrainy we Wspólnotach Europejskich” jako długofalowym celu ukraińskiej polityki zagranicznej, który miał być osiągnięty poprzez zawarcie umowy o partnerstwie i współpracy, wdrożenie której miało być pierwszym etapem do umowy stowarzyszeniowej, a następnie - do pełnego członkostwa².

Ze względu na sposób prowadzenia polityki zagranicznej i postrzeganie Ukrainy jako mostu między Rosją a UE, prezydentura Leonida Kuczmy w latach 1994-2004 jest kojarzona z polityką wielowektorowości. Jednocześnie przyjęcie przez Parlament Ukrainy takich dokumentów jak „Strategia integracji Ukrainy z UE” w czerwcu 1998 r. czy „Ustawa o podstawach bezpieczeństwa narodowego na Ukrainie” w której przystąpienie do UE i NATO zostało określone jako cel polityki zagranicznej Ukrainy można było uznać za próby zbliżenia się z UE i rezygnację z polityki wielowektorowości. W rzeczywistości,

¹ Umowa o partnerstwie i współpracy między Wspólnotami Europejskimi, ich Państwami Członkowskimi a Ukrainą: <https://tiny.pl/75p7w> [odczyt: 11.07.2020].

² Uchwała Rady Najwyższej „O głównych kierunkach zewnętrznej polityki Ukrainy”: <https://tiny.pl/75p77>[odczyt: 11.07.2020].

przez brak zaangażowania władz centralnych w implementację niezbędnych reform zadeklarowanych w dokumentach wspomnianych wyżej, taka polityka jest definiowana jako „deklaratywna europeizacja”, która nie doprowadziła do pogłębienia współpracy między Ukrainą a UE³.

Zauważalne próby zmian w relacjach ukraińsko-europejskich miały miejsce w 2004 roku. Z jednej strony, w wyniku pomarańczowej rewolucji w 2004 roku, prezydentem Ukrainy został Wiktor Juszczenko, który wielokrotnie mówił o integracji europejskiej Ukrainy jako zasadniczym celu swojego kursu, podkreślając, iż Ukraina i UE mają wspólne wartości, historię oraz przynależą do tej samej cywilizacji⁴. Jednocześnie w 2004 roku została wprowadzona Europejska Polityka Sąsiedztwa (EPS), czyli inicjatywa mająca na celu koordynację polityczną i głębszą integrację gospodarczą, większą mobilność i kontakty międzyludzkie z państwami sąsiedzkimi pod warunkiem, że będą przestrzegać wspólnych wartości tj. demokracji i praw człowieka, praworządności, dobrych rządów, zasad gospodarki rynkowej i zrównoważonego rozwoju.

W odniesieniu do EPS, w literaturze przedmiotu możemy znaleźć zarówno pozytywne jak i negatywne opinie na temat podejścia UE do Ukrainy w ramach danej inicjatywy. Przykładowo, Henrik Hallgren i Iryna Solonenko podkreślają pozytywne aspekty podpisania planu działań UE-Ukraina w 2005 r., który zakładał pomoc w przeprowadzeniu kompleksowej listy reform⁵. W ten sposób UE po raz pierwszy została zaangażowana w proces reform wewnętrznych na Ukrainie, zmieniając podejście „Russia first” praktykowane do tej pory. Z drugiej strony, zwraca się uwagę na to, że oparcie podejścia UE do Ukrainy po pomarańczowej rewolucji na EPS pokazało, iż UE traktuje Ukrainę podobnie, jak państwa Afryki Północnej, Izrael czy Rosję - kraje, które albo w ogóle nie były częścią Europy, albo nigdy nie deklarowały chęci przystąpienia do UE⁶. W tym czasie przewodniczący Komitetu ds. Integracji Europejskiej parlamentu Ukrainy Borys Tarasiuk wielokrotnie wyrażał podobną krytykę wobec jednolitego podejścia w realizacji polityki Partnerstwa Wschodniego⁷.

Powyższe stanowisko UE, jak również niechęć elit ukraińskich do implementacji reform niezbędnych dla integracji europejskiej, nie doprowadzi-

³ R. Dragneva, K. Wolczuk, *Ukraine between the EU and Russia*, Palgrave Macmillan 2015, s. 34.

⁴ *Orędzie inauguracyjne Wiktora Juszczenki*: <https://tiny.pl/75ptk> [odczyt: 23.07.2020].

⁵ H. Hallgren, I. Solonenko, *Can the European Union Help Ukraine to Succeed? Reforms, the Russian Factor and Implications for the Eastern Neighbourhood*: <https://tiny.pl/75pt5> [odczyt: 20.07.2020].

⁶ T. Kuzio, *Is Ukraine Part of Europe's Future?*, „Washington Quarterly” 2006, nr 5, s.90.

⁷ S. Wasiuta, *Polityka zagraniczna Polski w kontekście geopolitycznych szans europeizacji Ukrainy*, w: *Polityka zagraniczna państw Europy Środkowej i Wschodniej na przełomie XX i XXI wieku. Ujęcie geopolityczne*, red. J.Tymanowski, Warszawa 2013, s.274.

ły do znaczących zmian w bilateralnych stosunkach w trakcie prezydentury Juszczeki z wyjątkiem przystąpienia Ukrainy do Światowej Organizacji Handlu w 2008 r., co było jednym z celów polityki zagranicznej prezydenta. Jednocześnie, mimo, że UE nie była gotowa na zbliżenie się z Ukrainą, w czasie prezydentury Juszczeki były kontynuowane kroki ku pogłębieniu współpracy, które po wydarzeniach Euromajdanu doprowadziły do podpisania i wejścia w życie umowy stowarzyszeniowej oraz do wprowadzenia pogłębionej i kompleksowej strefy wolnego handlu między Ukrainą a UE⁸.

W przeciwieństwie do swojego poprzednika, Wiktor Janukowycz nie wypowiedział się w swoim orędziu o planach integracji z UE. Zamiast tego w przemówieniu inauguracyjnym ponownie została zaprezentowana wizja Ukrainy jako mostu między Zachodem a Wschodem⁹. Co więcej, w 2013 roku przed swoją niesławną decyzją o niepodpisaniu umowy stowarzyszeniowej z UE, Wiktor Janukowycz twierdził, że Ukraina znalazła się między „dwoma wielkimi potworami - Rosją i UE”¹⁰. Podane przykłady świadczą o braku wyraźnego proeuropejskiego lub prorosyjskiego kursu podczas sprawowania władzy przez Janukowycza i mieszanych sygnałach wysyłanych do UE i Ukraińców popierających integrację europejską co można uznać za kontynuację polityki „deklaratywnej europeizacji”.

Jednocześnie polityka „wielowektorowości” rozpoczęta w czasie prezydentury Leonida Kuczmy i w pewnym stopniu kontynuowana przez Janukowycza została zakończona w wyniku rosyjskiej agresji na Ukrainę w 2014 roku. Co więcej, wydarzenia te doprowadziły do określenia strategicznego wyboru rozwoju państwa w kierunku integracji europejskiej¹¹. W przeciwieństwie do retoryki Janukowycza, deklarowane stanowisko władz wybranych w 2014 roku po wydarzeniach Euromajdanu było wyraźnie proeuropejskie, co odzwierciedlało stanowisko większości obywateli Ukrainy biorących udział w demokratycznych wyborach 2014 roku. Polityczne deklaracje o gotowości wprowadzenia europejskich dobrych praktyk rządzenia wyrazili tacy politycy jak były prezydent Petro Poroszenko czy były premier Arsenij Jatseniuk, których partie

⁸ I.Hurak, *Україна на шляху до ЄС в часи президентства Віктора Ющенка: період «втрачених можливостей» чи поміркований поступ у складних геополітичних обставинах?*, „Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім І. Ф. Кураса НАН України” 2019, nr 2(98), s.294.

⁹ *Orędzie inauguracyjne Wiktora Janukowycza*: <https://tiny.pl/75pt4>, [odczyt: 23.07.2020].

¹⁰ *Ukrayina vpevnenno yde shlyahom yevrointegratsiyi*: <https://tinyurl.com/y3yxpe9v> [odczyt: 23.07.2020].

¹¹ L.Leszczenko, *Ukraina – pożegnanie wielowektorowości. Europeizacja polityki zagranicznej i bezpieczeństwa, w: Pogranicza cywilizacji. Wpływ dylematów tożsamościowych na politykę zagraniczną i bezpieczeństwa wybranych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, red. L. Leszczenko, H. Giebień, A.Jagiello-Szostak, J.Jarząbek, E.Szyszlak, T. Szyszlak, Warszawa 2019, s.180.

wygrały wybory parlamentarne w 2014 roku. Owe deklaracje były odpowiedzią na oczekiwania społeczne dotyczące reformy systemu politycznego i poszanowania zasad praworządności¹².

Jeżeli chodzi o proces ratyfikacji umowy stowarzyszeniowej pokazał on istniejące kontrowersje wśród państw członkowskich na temat kwestii członkostwa Ukrainy w UE, co miało bezpośredni wpływ na czas trwania ratyfikacji i zostało odzwierciedlone w tekście umowy. Wspomniany dokument miał zostać ratyfikowany przez instytucje unijne oraz wszystkie państwa członkowskie UE zgodnie z ich wymogami konstytucyjnymi. Analizując możliwe sposoby interakcji międzyrządowych państw członkowskich UE, w literaturze przedmiotu wskazuje się na próby poszukiwania nie tylko nowych rozwiązań o charakterze politycznym czy ekonomicznym, ale też o charakterze teoretycznym na podstawie diagnozy sytuacji bieżącej. Jednocześnie opcja pełnego kompromisu wszystkich państw członkowskich wydaje się być mało realną ze względu na ich dużą liczbę¹³.

W kontekście ratyfikacji umowy stowarzyszeniowej z Ukrainą warto podkreślić, że stanowisko liderów instytucjonalnych UE było jednomyślne. W swoim wspólnym oświadczeniu z dnia 16 września 2014 r. Przewodniczący Komisji Europejskiej José Manuel Barroso i przewodniczący Rady Europejskiej Herman Van Rompuy wystąpili za równoczesną ratyfikacją umowy stowarzyszeniowej w Radzie Najwyższej oraz w Parlamencie Europejskim uznając to za znaczący krok na drodze do „transformacji Ukrainy w nowoczesną i prosperującą demokrację europejską”¹⁴.

Jednakże, pomimo jednomyślnego stanowiska przywództwa UE i pomysłu ratyfikacji we wszystkich państwach członkowskich, finalizacja umowy została znacznie opóźniona ze względu na proces ratyfikacji w Niderlandach. Mimo że akt zatwierdzający ratyfikację porozumienia został przyjęty przez dwie izby parlamentu: 7 kwietnia 2015 r. przez Izbę Reprezentantów oraz w dniu 7 lipca 2015 r. przez Senat, na jego wejście w życie miała wpływ procedura referendalna¹⁵. Warto podkreślić, iż mimo niskiej frekwencji (32%) i niewiążącego charakteru referendum z dnia 6 kwietnia 2016 r., negatywny wynik

¹² V. Zheltovsyy, *Impact of Eastern Partnership Initiatives on Europeanization Processes in Ukraine*, „On-line Journal Modelling the New Europe” 2021, nr 36, s. 94.

¹³ P.Tosiek, *Deliberatywna fuzja międzyrządowa – (post-)kryzysowe podejście w badaniach integracji europejskiej*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2014, nr 8, s.218.

¹⁴ M. Barroso, H. Van Rompuy, *Joint statement on the ratification of the EU-Ukraine Association Agreement*: <https://tiny.pl/75ptg> [odczyt:17.07.2020].

¹⁵ G. Van der Loo, *The Dutch referendum on the EU-Ukraine association agreement: legal options for navigating a tricky and awkward situation*: <https://tiny.pl/75p71> [odczyt:29.07.2020].

głosowania (61% głosujących powiedziało „nie” ratyfikacji układu o stowarzyszeniu między Ukrainą a UE) miał istotny wpływ na finalny tekst i znacznie opóźnił wejście w życie dokumentu¹⁶. Pozytywne głosowanie nastąpiło po negocjacjach nad treścią dokumentu zainicjowanych przez premiera Rutte w grudniu 2016 r. W wyniku debat na szczycie UE osiągnięto porozumienie w sprawie aneksu do umowy stowarzyszeniowej, w którym stwierdzono, że Ukrainie nie gwarantuje się członkostwa w UE oraz że Niderlandy nie mają obowiązku udzielania Ukrainie pomocy wojskowej¹⁷.

3. Perspektywy stosunków Unia Europejska - Ukraina w świetle wyborów parlamentarnych i prezydenckich 2019 r.

W celu przeprowadzenia analizy perspektyw rozwoju stosunków Ukrainy z UE poniższa część artykułu skupia się na wyjaśnieniu podejścia wszystkich partii politycznych Ukrainy, które weszły do parlamentu ukraińskiego w wyniku wyborów parlamentarnych 2019 roku, do kształtowania stosunków z UE oraz na zdefiniowaniu kluczowych pomysłów na temat powyższej współpracy w kontekście retoryki prezydenckiej Petra Poroszenki i Wołodymyra Zełenskigo na podstawie wybranych przemówień. Warto zauważyć, że zdecydowana większość deputowanych nie miała doświadczenia pracy w sektorze parlamentarnym lub rządowym¹⁸. Ważnym jest również uznanie wyników wyborów przez międzynarodowych obserwatorów¹⁹.

W tabeli poniżej pokazano główne cele prowadzenia polityki zagranicznej w ramach możliwych perspektyw rozwoju stosunków z UE zawarte w programach partii w kolejności liczby głosów uzyskanych w przedterminowych wyborach parlamentarnych z 2019 roku.

¹⁶ Dutch voters reject EU-Ukraine association: <https://tiny.pl/75p7n> [odczyt: 15.07.2020].

¹⁷ Netherlands ratifies EU-Ukraine treaty: <https://tiny.pl/75p7k> [odczyt: 15.07.2020].

¹⁸ S. Sydorenko, *Міжнародка та євроінтеграція: хто пройшов та хто «пролетів» на виборах до Ради*: <https://tiny.pl/75p7m> [odczyt: 9.08.2020].

¹⁹ *Association agreement between the EU and Ukraine. Technical Report*, red. A. Zygierewicz: <https://tiny.pl/75ptm> [odczyt: 1.08.2020].

Tabela 1. Kwestia współpracy z Unią Europejską w programach politycznych partii w wyborach 2019 r.

Nazwa partii	% głosów	Kwestia UE w kontekście priorytetów polityki zewnętrznej
Sluha narodu	43,2	Cel: przyjęcie ustaw niezbędnych dla wykonania umowy stowarzyszeniowej i szerszej współpracy z UE.
Opozycyjna platforma „Za życie”	13,1	Cel: neutralitet i pozabłokowy status Ukrainy.
Batkivshchyna	8,2	Cel: skuteczna realizacja umowy stowarzyszeniowej. Ukraina w UE i NATO.
Europejska Solidarność	8,1	Cel: <ul style="list-style-type: none"> - Zbudowanie państwa na wartościach które otworzą drzwi do „europejskiej przyszłości”; - skuteczna integracja europejska i euroatlantycka; - członkostwo w NATO i UE; - integracja europejska jako czynnik konsolidacji społeczeństwa, wspólnej pozycji klasy politycznej i obywateli; - integracja europejska powinna bazować na wykonaniu umowy stowarzyszeniowej.
Holos	5,8	Cel: <ul style="list-style-type: none"> - członkostwo w UE i NATO; - Ukraina jako lider regionalny „wolnych państw byłego ZSRR”.

Źródło: opracowanie własne na podstawie programów politycznych partii reprezentowanych w parlamencie ukraińskim (Radzie Najwyższej) po wyborach parlamentarnych 2019 r., <http://www.parties-and-elections.eu/ukraine.html>.

Analiza programów politycznych pięciu partii reprezentowanych w Radzie Najwyższej klarownie pokazuje brak wspólnego stanowiska wobec stosunków Ukrainy z UE. Ważnym elementem we wszystkich programach z wyjątkiem prorosyjskiej partii Opozycyjna platforma „Za życie” jest nawiązanie do umowy stowarzyszeniowej, która została podpisana w 2014 roku. Zaskakującym jest fakt bra-

ku precyzyjnego odniesienia do tego dokumentu w programie partii Holos która otwarcie deklaruje pozycje proeuropejskie. Jednocześnie program największej partii parlamentarnej nie zawiera deklaracji dotyczącej członkostwa Ukrainy w UE, nawiązując jedynie do celu szerszej współpracy. Nie jest zaskoczeniem natomiast program partii byłego prezydenta Petra Poroszenki, który zawiera najbardziej szczegółowy opis kierunków współpracy z UE, jak również kwestii integracji europejskiej jako czynnika konsolidującego ukraińskie społeczeństwo.

Jednakże wynik procentowy poszczególnych partii w kontekście deklaracji programowych wspomnianych wyżej pokazuje brak jednolitego stanowiska w parlamencie ukraińskim i budzi pytania odnośnie przyszłości integracji europejskiej, a szczególnie tempa poszczególnych zmian systemowych przewidzianych w umowie stowarzyszeniowej.

Nawiązując do perspektyw rozwoju stosunków z UE w agendzie politycznej prezydentów Ukrainy poniższa analiza obejmuje orędzia inauguracyjne Prezydentów Poroszenki i Zełenskigo, jak również kluczowe wystąpienia prezydenta Zełenskigo w trakcie pierwszego roku prezydentury, co umożliwi porównanie deklaratywnego podejścia do omawianej problematyki obu polityków mających znaczący wpływ na pozycje swoich partii w parlamencie.

W istocie to właśnie prezydenckie orędzie inauguracyjne jest rodzajem przemówienia politycznego określającego przede wszystkim wizję kształtowania przyszłych kierunków współpracy międzynarodowej na podstawie określonego systemu wartości, norm i oczekiwań w kontekście zarządzania państwem. W odniesieniu do kwestii europejskiej w przemówieniach inauguracyjnych prezydentów Petra Poroszenki i Wołodymyra Zełenskigo warto przede wszystkim podkreślić główne podobieństwa i różnice w wybranych strategiach retorycznych.

Prezydent Poroszenko podkreślił znaczenie europejskich demokracji i zadeklarował chęć wykorzystania europejskich doświadczeń w procesach reform systemu politycznego Ukrainy. Szczególną uwagę zwrócono na europejską tradycję samorządu terytorialnego i potrzebę decentralizacji ukraińskiego systemu politycznego²⁰. Z kolei Wołodymyr Zełenski w swoim wystąpieniu wybrał inną strategię dotyczącą tematu UE. Stwierdziwszy, że „kraj europejski zaczyna się od każdego z nas”, prezydent Zełenski odniósł się do kwestii wartości oraz kształtowania polityki, nie kładąc nacisku na doświadczenie UE w tej materii. Innymi słowy, w przeciwieństwie do przemówienia inauguracyjnego Poroszenki, wystąpienie Ze-

²⁰ Orędzie inauguracyjne Petra Poroszenki, <https://tiny.pl/75pt3> [odczyt:23.07.2020].

łenskiego nie zawierało tak bezpośredniego odniesienia do UE w kwestii wartości, zarządzania państwem czy kierunku rozwoju państwa²¹.

Nawiązując do kwestii stosunków z UE w pierwszym roku prezydentury Wołodymyra Zełenskiego, zauważalna jest zmiana akcentów w porównaniu do retoryki prezydenckiej Petra Poroszenki. Przykładowo, przemówienie prezydenckie z 22 stycznia 2020 r. na Światowym Forum Ekonomicznym w Davos zostawiło szerokie pole do interpretacji. Według ukraińskiego prezydenta UE powinna „przyjąć Ukrainę” ze względu na podpisanie przez Ukrainę umowy stowarzyszeniowej i kontynuację proeuropejskiego kursu. Ponadto, zdaniem prezydenta Zełenskiego, nie tylko Ukraina, ale także „UE powinna chcieć włączyć Ukrainę do UE”²². Powyższe twierdzenie może rodzić pytania o oczekiwania co do perspektywicznej współpracy obu stron.

Jednocześnie na poziomie deklaracji w kontekście perspektyw współpracy, 21. szczyt UE-Ukraina w Kijowie 8 lipca 2019 r. zawierał wspólne oświadczenia polityczne na temat „siły powiązań politycznych i gospodarczych między UE a Ukrainą”. Ogólny przegląd realizacji umowy stowarzyszeniowej pokazał, że „postęp w realizacji zaplanowanych celów w 2018 r. wzrósł o 11% w stosunku do 2017 r. i wyniósł 52%”²³. Z kolei, zgodnie ze sprawozdaniem z implementacji umowy stowarzyszeniowej, przyjętym w grudniu 2019 r., zostały podkreślone pozytywne działania na rzecz rozwoju demokracji, praw człowieka i dobrego rządzenia dotyczące postępów w reformie decentralizacji, administracji publicznej i programie cyfryzacji, kontynuacji aktywnych działań skierowanych do zaangażowania grup społeczeństwa obywatelskiego w monitorowanie i wdrażanie umowy stowarzyszeniowej. Jednocześnie zwrócono uwagę na obawy związane z ochroną grup mniejszości, nieodpowiednim systemem świadczeń socjalnych czy ochroną praw przesiedleńców wewnętrznych²⁴.

4. Scenariusze rozwoju stosunków Ukraina - Unia Europejska

Bazując na dotychczasowych tradycjach budowania stosunków UE - Ukraina ze szczególnym uwzględnieniem relacji po wydarzeniach „Rewolucji godności” 2014 roku, jak również istniejących mechanizmów współpracy po wyborach parlamentarnych i prezydenckich z 2019 roku, warto poddać analizie możliwe sce-

²¹ *Oroędzie inauguracyjne Wołodymyra Zełenskiego*: <https://tiny.pl/75p7j> [odczyt: 23.07.2020].

²² *Zelensky u Davos zaproponuvav vziaty Ukrainy v ES zamiast Brytanii*: <https://tiny.pl/75p74> [odczyt: 27.07.2020].

²³ *EU-Ukraine summit, Kyiv, Ukraine, 2019*: <https://tiny.pl/tpg9h> [odczyt: 21.07.2020].

²⁴ *Association agreement between the EU and Ukraine. Technical Report*, red. A. Zygierewicz: <https://tiny.pl/75ptm> [odczyt: 1.08.2020].

nariusze rozwoju stosunków Ukrainy z UE. Do nich należą: pełne członkostwo Ukrainy w UE; intensyfikacja stosunków UE - Ukraina prowadząca do integracji europejskiej Ukrainy bez perspektyw członkostwa; pogorszenie stosunków Ukrainy z UE i zmiana kursu polityki zewnętrznej Ukrainy.

Wśród kluczowych czynników wpływających na kształt stosunków Ukrainy z UE wydaje się niezbędnym przede wszystkim wymienić następujące:

- 1) sytuacja polityczna i społeczna na Ukrainie;
- 2) podejście UE wobec bliższej współpracy z Ukrainą;
- 3) relacje na linii Ukraina - Rosja w świetle procesów europeizacji na Ukrainie²⁵.

Biorąc pod uwagę powyższe, jednym z najbardziej prawdopodobnych kierunków rozwoju sytuacji w najbliższej przyszłości jest integracja europejska Ukrainy bez perspektyw członkostwa Ukrainy w UE. Taki scenariusz może być postrzegany jako kompromis wobec wszystkich trzech czynników określonych wyżej.

W nawiązaniu do sytuacji politycznej i społecznej na Ukrainie, partie polityczne deklarujące proeuropejskie wartości jako centralne w swoich programach klarownie mówią o nieodwracalności proeuropejskiego kursu Ukrainy, co przewiduje członkostwo Ukrainy w UE. Symbolicznie, inicjatywa byłego prezydenta Petra Poroszenki odnośnie dodania do preambuły ukraińskiej Konstytucji twierdzenia definiującego pełne członkostwo w UE i NATO jako strategicznego kursu Ukrainy została w głosowaniu 7 lutego 2019 r. poparta przez 334 posłów²⁶. Pomimo trwającej dyskusji wśród ekspertów co do konieczności takiego kroku, przyjęcie tego dokumentu jest uznawane za istotne wydarzenie w tworzeniu strategicznej wizji polityki zagranicznej Ukrainy w 2019 roku²⁷, która bazuje się na demokratycznych zasadach i europejskich wartościach łączących Ukrainę z UE²⁸. Ponadto, powyższa nowelizacja Konstytucji może oznaczać, że ewentualna zmiana proeuropejskiego kierunku rozwoju Ukrainy zostanie uznana przez Sąd Konstytucyjny za sprzeczną z Konstytucją²⁹.

W związku z powyższym, można zakładać, że proeuropejscy aktorzy polityczni na Ukrainie mogą wystąpić przeciw perspektywie integracji europejskiej

²⁵ V. Zheltovskyy, *European integration processes in Post-Euromaidan Ukraine: in search for scenarios*, „Online Journal Modelling the New Europe” 2020, nr 32, s.82-83.

²⁶ Tamże, s. 80.

²⁷ H. Shelest, *Сідай, трійка: як експерти оцінили ефективність зовнішньої політики України*: <https://tiny.pl/75p7g> [odczyt: 8.08.2020].

²⁸ *Association agreement between the EU and Ukraine. Technical Report*, red. Anna Zygierewicz: <https://tiny.pl/75ptm> [odczyt:1.08.2020].

²⁹ L. Leszczenko, *Ukraina – pożeganie wielowektorowości...*, s.183.

bez perspektyw członkostwa i krytykować władze centralne za niewystarczające działania na rzecz pełnego członkostwa w UE. Jednocześnie, jak pokazuje analiza programów wyborczych przedstawiona w poprzedniej części artykułu, podobna sytuacja nie miała miejsca pomimo braku precyzyjnych perspektyw członkostwa w umowie stowarzyszeniowej. Daje to przesłanki do twierdzenia, że aktorzy ci zdają sobie sprawę z konieczności kontynuacji wysiłków integracyjnych. Bez wątplenia sukces integracji europejskiej pozwoli wszystkim partiom proeuropejskim argumentować, że ich polityka zbliżyła Ukrainę do standardów UE.

W odniesieniu do pozycji społeczeństwa obywatelskiego na Ukrainie, pomimo wszystkich wyzwań ukraińscy aktorzy społeczni są aktywnym uczestnikiem procesów politycznych biorącym czynny udział w procesie budowania funkcjonalnej demokracji, utrzymania rządów prawa oraz promowania i ochrony praw człowieka, co daje pozytywne oczekiwania w kontekście kontroli społecznej planowanych reform. Jako przykład zaangażowania społecznego w proces transformacji systemowej na Ukrainie po 2014 roku można przytoczyć aktywny udział obywateli w wewnętrznych przemianach ustrojowych w kontekście działań Społecznego Komitetu Lustracyjnego Ukrainy.

Komitet odgrywał aktywną rolę w opracowywaniu aktów prawnych dotyczących przywrócenia zaufania do systemu sądownictwa Ukrainy oraz w sprawie lustracji urzędników ściśle współpracujących w przeszłości z Wiktorem Janukowyczem, których decyzje lub brak decyzji groziły bezpieczeństwu narodowemu Ukrainy czy skutkowały pogwałceniem praw człowieka i wolności. Kolejnym dokumentem przyjętym z udziałem działaczy społeczeństwa obywatelskiego jest Strategia „Ukraina 2020”, w której określono cele rozwoju państwa i wskaźniki pomiaru ich osiągnięć, a także kierunki i priorytety rozwoju państwa³⁰. Co więcej, sprawozdanie z implementacji umowy stowarzyszeniowej z grudnia 2019 roku podkreśla kontynuację zaangażowania społecznego po wyborach 2019 roku w promowanie i nadzorowanie reform oraz, w coraz większym stopniu, w monitorowanie wykonania umowy stowarzyszeniowej³¹.

W nawiązaniu do stanowiska UE, z perspektywy unijnej scenariusz integracji europejskiej Ukrainy bez perspektyw członkostwa wydaje się najbardziej realistyczny ze względu na sytuację geopolityczną, która została odzwierciedlona również w tekście umowy stowarzyszeniowej. Preambula dokumentu zawiera zapis, że „UE uznaje europejskie aspiracje Ukrainy i z zadowoleniem przyjmuje jej europej-

³⁰ V. Zheltovsyy, *Civil society as an actor in the political processes of local governance reform in Ukraine*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2019, nr 2, s. 96.

³¹ *Association agreement between the EU and Ukraine. Technical Report*, red. Anna Zygierevicz: <https://tiny.pl/75ptm> [odczyt:1.08.2020].

ski wybór, w tym jej zobowiązanie do budowania rozwiniętej i trwałej demokracji i gospodarki rynkowej” bez precyzyjnej deklaracji w odniesieniu członkostwa Ukrainy w UE³². Nie zmienia to faktu, że obecna sytuacja na Ukrainie stwarza warunki dla większego zaangażowania UE w zacieśnienie stosunków z Ukrainą poprzez wsparcie procesów transformacji i demokratyzacji, oraz nawiązanie współpracy z elitami ukraińskimi nastawionymi na reformy. Od 2014 roku w wyniku agresji militarnej Rosji na Ukrainę, UE stała się największym politycznym sojusznikiem Ukrainy, jak również głównym partnerem w sferze handlu i bezpieczeństwa. To z kolei daje instrumenty wywarcia nacisku na władze ukraińskie w celu przeprowadzenia niezbędnych reform³³.

W tym kontekście, argumentem potwierdzającym wzrost zaangażowania UE w procesy reform na Ukrainie jest pomoc makrofinansowa udzielona Ukrainie w latach 2014-2015 w wysokości 3,4 mld euro, co stanowi największy program pomocy, jaki kiedykolwiek przyznano krajowi spoza UE. Generalnie, UE podjęła zobowiązania wsparcia finansowego Ukrainy w latach 2014-2020 w wysokości ok. 11 mld euro³⁴. W rzeczywistości ta kwota została przekroczona ze względu na uruchomienie przez UE wraz z instytucjami finansowymi ponad 15 mld EUR w postaci dotacji i pożyczek od 2014 r.³⁵

Jest to znacząca zmiana podejścia w porównaniu do 2013 roku kiedy to UE zaoferowała pomoc Ukrainie w zakresie od 610 mln euro do 1 mld euro, co nie przekonało Janukowycza do podpisania umowy stowarzyszeniowej szczególnie ze względu na trudną sytuację gospodarczą Ukrainy, dysponującą zaledwie 20 mld dolarów rezerw³⁶. Można z całą pewnością twierdzić, że pomoc finansowa w wysokości 3 mld dolarów od Rosji w tych warunkach była dużo bardziej przekonującym czynnikiem który wpłynął na niepodpisanie przez Janukowycza umowy stowarzyszeniowej z UE w listopadzie 2013 roku.

Kolejnym przykładem zauważalnej zmiany podejścia unijnego do wsparcia reform na Ukrainie jest utworzenie tzw. specjalnej grupy ekspertów zapewniającej fachową pomoc w reformach: jest to krok bez precedensu dla kraju spoza UE.

³² Umowa stowarzyszeniowa między Ukrainą, z jednej strony, a Unią Europejską, Europejską Wspólnotą Energii Atomowej i państwami członkowskimi, z drugiej strony: <https://tiny.pl/75p75> [odczyt: 2.08.2020].

³³ K. Shyrokykh, *The Evolution of the Foreign Policy of Ukraine: External Actors and Domestic Factors*, „Europe-Asia Studies”: <https://tiny.pl/75p7t> [odczyt: 15.07.2020].

³⁴ H. Hallgren, I. Solonenko, *Can the European Union Help... ?* L. Leszczenko, *Ukraina – pożegnanie wielowektorowości...*, s.181.

³⁵ *Association agreement between the EU and Ukraine. Technical Report*, red. A. Zygierewicz: <https://tiny.pl/75p7m> [odczyt: 1.08.2020].

³⁶ B. Koszel, *The European Union and the Conflict in Ukraine (2014–2018)*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2020, nr 1, s.78.

Ponadto pojawiła się aktywizacja stosunków instytucji UE z instytucjami ukraińskimi, przykładem której jest inicjatywa Parlamentu Europejskiego skierowana na zbadanie potrzeb ukraińskiego parlamentu w procesie reform czy pomoc Komisji Europejskiej w organizacji międzynarodowej konferencji w sprawie wsparcia dla Ukrainy w kwietniu 2015 r. Taka integracja instytucjonalna jest postrzegana z jednej strony jako narzędzie zacieśnienia współpracy między urzędnikami Ukrainy i UE, zaś z drugiej strony - jako narzędzie wywierania wpływu na ukraińskich decydentów politycznych w celu zapewnienia egzekwowania ogłoszonych deklaracji³⁷.

Przykładem wsparcia eksperckiego są mechanizmy wsparcia reformy samorządowej na Ukrainie w ramach programów Partnerstwa Wschodniego tworzące warunki dla zaangażowania przedstawicieli społeczeństwa obywatelskiego we wspólne projekty decentralizacyjne. Przykładowo istniejące inicjatywy edukacyjne i porozumienia o współpracy między samorządami w Polsce i na Ukrainie stwarzają podstawy do implementacji polskich doświadczeń w regionach ukraińskich. Ponadto stwarza to możliwość uwzględnienia pozytywnych i negatywnych elementów polskiego doświadczenia dla Ukrainy oraz przestrzegania dobrych praktyk zaangażowania społeczeństwa obywatelskiego i promowania zainteresowania obywateli dyskusją nad proponowanymi wizjami dotyczącymi procesów transformacji w obecnych warunkach politycznych³⁸. Istotnym krokiem było utworzenie Platformy społeczeństwa obywatelskiego w celu promowania regularnych spotkań przedstawicieli społeczeństw obywatelskich z obu stron umowy stowarzyszeniowej. W skład tej platformy wchodzi przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego z UE, w tym członkowie Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego oraz przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego Ukrainy³⁹.

Ważnym skutkiem wzrostu zaangażowania i wsparcia europejskiego jest pozytywna tendencja wykorzystania doświadczeń europejskich w procesach reform na Ukrainie, co przekłada się na wzrost wskaźników gospodarczych, jak również stwarza przyjazne warunki dla integracji ekonomicznej i społecznej⁴⁰. Co więcej, zauważalne zmiany odbyły się na poziomie funkcjonowania aparatu państwowego, zarówno na poziomie krajowym, jak i lokalnym. Reforma samorządowa doprowadziła do podwojenia lokalnych budżetów w latach 2016-2018, co z kolei doprowadziło do poprawy stanu dróg, szkół i ośrodków kultury. Eksperci podkreślają

³⁷ M. Ochława, *Gwiazdy i Tryzub. Europejska integracja Ukrainy*, Kraków 2013, s.285.

³⁸ V. Zheltovskyy, *Self-governance in Ukraine: Origin, Evolution and Perspectives*, Pułtusk 2019, s. 119.

³⁹ *Association agreement between the EU and Ukraine. Technical Report*, red. Anna Zygierewicz: <https://tiny.pl/75ptm> [odczyt:1.08.2020].

⁴⁰ L. Leszczenko, *Ukraina – pożegnanie wielowektorowości...*, s.186.

również efektywną reformę armii Ukrainy, która po raz pierwszy od uzyskania niepodległości w 1991 posiada potencjał do obrony kraju⁴¹.

W kontekście perspektyw zaangażowania europejskiego w procesy reform na Ukrainie w ramach potencjału umowy stowarzyszeniowej, analitycy podkreślają koncentrację Brukseli na realizacji przez Ukrainę istniejących porozumień i wykorzystanie wszystkich możliwości programu Partnerstwa Wschodniego⁴².

Jeśli chodzi o stosunki ukraińsko-rosyjskie w warunkach zacieśnienia więzi Ukrainy z UE bez perspektyw członkostwa, rozwój sytuacji może bezpośrednio zależeć od stanowisk państw Zachodu. Z jednej strony, Rosja może podejmować kolejne próby destabilizacji sytuacji na Ukrainie, licząc, że pomoc UE będzie niewystarczająca dla pokonania kryzysu gospodarczego⁴³. Z drugiej zaś strony, scenariusz zakładający integrację bez członkostwa może być postrzegany jako kompromis uwzględniający rosyjskie postulaty, by nie rozszerzać zachodnich wpływów, co pozwoliłoby Rosji przedstawić taki scenariusz na arenie wewnętrznej jako sukces rosyjskiej polityki zagranicznej, która zahamowała ekspansję Zachodu i udowodniła rosyjską hegemonię w regionie⁴⁴.

Jednocześnie dałoby to UE możliwości kontynuowania strategicznego wsparcia dla budowy mechanizmów demokratycznych na Ukrainie, aby mieć wiarygodnego partnera spełniającego kryteria państwa członkowskiego UE. Z kolei, konsekwencje integracji Ukrainy z UE mogą mieć istotny wpływ nie tylko na relacje ukraińsko-rosyjskie, ale także na przyjmowanie wzorców zachodnich w rozwoju i kształtowaniu państwowej polityki przez inne państwa byłego ZSRR⁴⁵.

Warto podkreślić, że po agresji wojskowej Rosji na Ukrainę w 2014 roku, władze ukraińskie konsekwentnie zwracały się do UE i USA z prośbą o wsparcie (symboliczne, dyplomatyczne i materialne) w celu zmiany zachowania Rosji. Dostrzegając różnice pomiędzy deklaracjami państw Zachodu a presją wywieraną na Rosję politycy ukraińscy podejmowali dyplomatyczne próby nawoływania do większej solidarności w omawianej kwestii pomiędzy UE a USA⁴⁶ (Feklyunina, Romanova, 2016, s.3). Dlatego skonsolidowane działania państw Zachodu skierowane na powstrzymanie Rosji od eskalacji wojskowej na Ukrainie wydają się być znaczącym

⁴¹ A. Karatnycky, A. Motyl, *Ukraine's Promising Path to Reform A Narrow Focus on Corruption Overlooks Remarkable Progress*: <https://tiny.pl/75pt8> [odczyt: 9.08.2020].

⁴² M. Koval-Honczar, *Головування Німеччини Раді ЄС: сильніша Європа та шанси для України*: <https://tiny.pl/75ptv>, [odczyt: 9.08.2020].

⁴³ B. Koszel, *The European Union ...*, s.92.

⁴⁴ V. Zheltovskyy, *European integration processes ...*, s.83.

⁴⁵ J. Tymanowski, *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, Warszawa 2014, s. 153.

⁴⁶ V. Feklyunina, V. Romanova, *Ukraine and Triangular Diplomacy: Kyiv's Legitimacy Dilemmas in the midst of the Crisis*: <https://tiny.pl/75ptw> [odczyt: 4.08.2020].

czynnikiem wpływającym na implementację procesów integracji europejskiej na Ukrainie, jak również na kształt przyszłych relacji unijno-ukraińskich.

5. Uwagi końcowe

Przeprowadzona analiza dynamiki procesów integracji europejskiej na Ukrainie po 2014 roku pozwala pozytywnie zweryfikować hipotezę postawioną we wstępie. Rozwój stosunków UE - Ukraina w świetle podpisanej umowy stowarzyszeniowej pokazuje znaczny wzrost zaangażowania z obu stron który definiuje przyszły kształt tych stosunków i daje podstawy do pozytywnych oczekiwań pod warunkiem pełnego kompromisu proeuropejskich sił obecnych w parlamencie ukraińskim.

Równie ważnym warunkiem jest kontynuacja zapewnienia dostępu aktorów społecznych do procesów decyzyjnych w kontekście zmian systemowych. Skuteczność reform na Ukrainie w dużej mierze zależy od gotowości aktorów społecznych do wykorzystania istniejących instrumentów prawnych do wywierania wpływu na procesy decyzyjne, jak również poziomu zaufania do władz na poziomie lokalnym i centralnym.

Odnosząc się do elit ukraińskich i prezydenta Wołodymyra Zełenskigo, który odniósł bezprecedensowe zwycięstwo zarówno w wyborach prezydenckich, jak i parlamentarnych, istnieją przesłanki do twierdzenia, że stosunki Ukrainy z UE w dużej mierze będą zależały od powodzenia procesów europeizacji na Ukrainie w najbliższych latach ze szczególnym uwzględnieniem europeizacji ad personam skierowanej do ukraińskich decydentów politycznych.

Podsumowując, analiza podstawowych czynników wpływających na przyszły kształt stosunków UE - Ukraina, tj. implementacji reform w ramach umowy stowarzyszeniowej, zaangażowania społeczeństwa obywatelskiego w procesy reform, jednolitego stanowiska większości partii politycznych wobec stosunków z UE, retoryki prezydentów itp., daje argumenty na rzecz kontynuacji pozytywnej dynamiki i perspektyw rozwoju bilateralnej współpracy w wielu wymiarach z udziałem aktorów politycznych i społecznych z obu stron.

Jednocześnie, mimo, że najbardziej prawdopodobny wydaje się scenariusz zakładający rozwój stosunków unijno-ukraińskich zgodnie z formułą przewidującą integrację europejską Ukrainy bez perspektyw członkostwa, bilans współpracy w latach 1991-2014 pokazał, że żaden kierunek nie jest nieodwracalny. Dlatego dla UE konieczna jest kontynuacja intensyfikacji wsparcia dla ukraińskich reform, jak również prowadzenie procesów europeizacji ad personam wspomnianych wyżej.

Ważnym elementem pozostaje konieczność skonsolidowanego stanowiska państw członkowskich skierowanego na powstrzymanie Rosji od eskalacji militarnej na Ukrainie. Dla Ukrainy kluczowe jest przyspieszenie wdrażania postanowień umowy stowarzyszeniowej, jak również aktywna kampania promująca kurs integracji europejskiej wśród obywateli. Podtrzymanie tych działań będzie miało bezpośrednie przełożenie na perspektywę i tempo zbliżania się Ukrainy do standardów europejskich.

Bibliografia:

- *Association agreement between the EU and Ukraine. Technical Report*, red. A. Zygierewicz, <https://tiny.pl/75ptm>.
- Dragneva R., Wolczuk K., *Ukraine between the EU and Russia*, Palgrave Macmillan 2015.
- Feklyunina V., Romanova V., *Ukraine and Triangular Diplomacy: Kyiv's Legitimacy Dilemmas in the midst of the Crisis*, <https://tiny.pl/75ptw>.
- Hurak I., *Україна на шляху до ЄС в часи президентства Віктора Ющенка: період «втрачених можливостей» чи поміркований поступ у складних геополітичних обставинах?*, „Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України” 2019, nr 2(98).
- Janukowych W., *Orędzie inauguracyjne Wiktora Janukowycza*, <https://tiny.pl/75pt4>.
- Janukowych W., *Ukrayina vpevneno yde shlyahom yevrointegratsiyi*, <https://tinyurl.com/y3ухре9v>.
- Karatnycky A., Motyl A., *Ukraine's Promising Path to Reform A Narrow Focus on Corruption Overlooks Remarkable Progress*, <https://tiny.pl/75pt8>.
- Koszel B., *The European Union and the Conflict in Ukraine (2014–2018)*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2020, nr 1.
- Koval-Honczar M., *Головування Німеччини Раді ЄС: сильніша Європа та шанси для України*, <https://tiny.pl/75ptv>.
- Kuzio T., *Is Ukraine Part of Europe's Future?*, „Washington Quarterly”, 2006 nr 4.
- Olchawa M., *Gwiazdy i Tryzub. Europejska integracja Ukrainy*, Kraków 2013.

- Leszczenko L. *Ukraina – pożegnanie wielowektorowości. Europeizacja polityki zagranicznej i bezpieczeństwa*, w: *Pogranicza cywilizacji. Wpływ dylematów tożsamościowych na politykę zagraniczną i bezpieczeństwa wybranych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, red. L. Leszczenko, H. Giebień, A. Jagiełło-Szostak, J. Jarzabek, E. Szyszlak, T. Szyszlak, Warszawa 2019.
- Shelest H. *Сідай, трійка: як експерти оцінили ефективність зовнішньої політики України*, <https://tiny.pl/75p7g>.
- Shyrokykh K., *The Evolution of the Foreign Policy of Ukraine: External Actors and Domestic Factors*, „Europe-Asia Studies” 2018, <https://tiny.pl/75p7t>.
- Sydorenko S., *Міжнародка та євроінтеграція: хто пройшов та хто «пролетів» на виборах до Ради*, <https://tiny.pl/75p7m>.
- Tosiek P., *Deliberatywna fuzja międzyrządowa – (post-)kryzysowe podejście w badaniach integracji europejskiej*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2014, nr 8.
- Tymanowski J., *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, Warszawa 2014.
- Van der Loo G., *The Dutch referendum on the EU-Ukraine association agreement: legal options for navigating a tricky and awkward situation*, <https://tiny.pl/75p71>.
- Wasiuta S., *Polityka zagraniczna Polski w kontekście geopolitycznych szans europeizacji Ukrainy*, w: *Polityka zagraniczna państw Europy Środkowej i Wschodniej na przełomie XX i XXI wieku. Ujęcie geopolityczne*, red. J. Tymanowski, Warszawa 2013.
- Zheltovskyy V., *Civil society as an actor in the political processes of local governance reform in Ukraine*, „Środkoeuropejskie Studia Polityczne” 2019, nr 2.
- Zheltovskyy V., *Self-governance in Ukraine: Origin, Evolution and Perspectives*, Pułtusk 2019.
- Zheltovskyy V., *European integration processes in Post-Euromaidan Ukraine: in search for scenarios*, „On-line Journal Modelling the New Europe” 2020, nr 32.
- Zheltovskyy V., *Impact of Eastern Partnership Initiatives on Europeanization Processes in Ukraine*, „On-line Journal Modelling the New Europe” 2021, nr 36.